

אתגרי החינוך היהודי פלורליסטי

אריאל פיקאר

תופעת 'ההתחדשות היהודית' בישראל אינה עוד בגדר קוריוז או אנקדוטה היסטורית. היא מתפתחת ומתעצמת זה כשני עשורים והיא נוכחת יותר ויותר במרחב הציבורי, בתרבות ובמערכות החינוך השונות.¹ אחד המאפיינים המרכזיים של הארגונים והמוסדות השותפים למהלך תרבותי זה הוא ההבנה שהיהדות היא רב קולית, ולפיכך אין לאיש, לקהילה או לממסד בעלות וסמכות על הגדרת היהדות ועל הלגיטימיות של הפרשנויות המוצעות למקורותיה.² משימה זו של החזרת העיסוק ביהדות מתוך שותפות ואחריות לתודעה של החברה הישראלית הכללית טעונה אתגרים רבים. במאמר זה אני מבקש להציג שבעה אתגרים המאפיינים את הפעילות החינוכית בבתי הספר בתחומי היהדות ולהעלות כיוונים להתמודדות עמם.

1 רשימת הארגונים הרבים העוסקים בתחום זה נמצאת באתר של ארגון 'פנים' www.panim.org.il. את תנועות ההתחדשות היהודית חקרה נעמה אזולאי בעבודת הדוקטורט שלה 'עברים אנו ואת ליבנו נעבוד': תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל, אוניברסיטת בריאלין, 2010.

2 את השקפתי בנושא זה ניסחתי במאמר 'חינוך יהודי-ישראלי', בתוך: אילון אדלשטיין (עורך), בין השמשות: יהדות ישראלית – חינוך ויצירה, בהוצאת תכנית "בארי", מכון הרטמן, ירושלים תשע"ד, עמ' 13-24 (נמצא באתר "בארי" [.beeri.hartman.org.il](http://beeri.hartman.org.il)).

1. רגשי הנחיתות אל מול הידע והעוצמה הדתית

ההיחשפות לאוצרות הרוח של היהדות היא חוויה הדומה לכניסה למים שאין להם סוף. הלומד המתחיל נחשף למקורות רבים ומגוונים הדורשים מיומנות לשונית והקשורים בעולם שלם של אסוציאציות. אל מול המבוכה שהמודעות לבורות וחוסר הידע מעוררים, עומדים לא פעם אנשים מתוך העולם הדתי המשדרים ביטחון עצמי רב בידע שלהם בתחומי היהדות. הם משדרים סמכותיות רבה ופסקנות בנוגע לגבולות הפרשנות האפשרית, ועשויים להביך לומדים חדשים החשים חוסר ביטחון והעדר סמכות עצמית.

אכן, יש להשתמש במבוכה זו כמנוף להגברת המוטיבציה ללימוד מעמיק של מקורות היהדות. המורות והמורים במערכת החינוך הממלכתית המבקשים ללמד יהדות צריכים להכשיר את עצמם כתלמידי ותלמידות חכמים ולהעביר את הסקרנות והשקדנות לתלמידיהם. אך לא די בכך. פעמים רבות המבוכה של הלומד הפלורליסטי אינה נובעת מחוסר ידע אלא מתפיסה שונה של הידע. הלומד המסורתי רואה את הפרשנות המקובלת בעולם המסורתי כבלעדית וחד-משמעית ולכן יאשים את הלומד הפלורליסטי בבורות ובטעות. העמדה הרב קולית של היהדות צריכה לשוב ולהדגיש את תרבות המחלוקת היהודית כמפתח הכרחי ללימוד תורה. ספרות חז"ל מציגה את המחלוקת כיתרון של המסורת היהודית ולא כחיסרון שלה, ולכן אינה נוטה להכרעה בכל מחלוקת. על המשנה במסכת האבות (פרק ה, משנה יז), האומרת ש"כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים", אומר הפרשן ר' יונה גירונדי:

כל מחלוקת שהיא לשם שמים, סופה להתקיים, הכוונה - שלעולם יתקיימו במחלוקת. היום יחלקו בדבר אחד, למחר בדבר אחר - המחלוקת יהיה קיים ונמשך ביניהם כל ימי חייהם. ולא עוד, אלא שאורך ימים ושנות חיים יוסיפו להם. ושאינה לשם שמים, אין סופה להתקיים - רק במחלוקת הראשון יספו יתמו ושם ימותו כמחלוקת של קרח.

אין במסורת היהודית שום נקודת זמן שבה כל היהודים הסכימו ביניהם. גם עיקרי האמונה שניסח הרמב"ם היוו בסיס לפולמוס ארוך,³ וגם השולחן ערוך, הנתפס כספר ההלכה המרכזי של היהדות, בנוי כך שכמעט על כל דעה המובאת בו מוצגת דעה חולקת ופרשנויות שונות. הבנה זו היא כלי חשוב ביצירת הלגיטימציה העצמית של נקיטת עמדה מתוך הפרשנויות הקיימות, ואף יצירת פרשנויות חדשות ליהדות. מי שהוא שותף לפרויקט היהודי העתיק והעכשווי עושה זאת לשם שמים, כלומר לשם מטרות נעלות ולא לשם הישג או אינטרס אישי. לפיכך יש לקוות שהמחלוקות בעניין זה ימשיכו להתקיים ויוסיפו להפרות את הדיון והרבגוניות היהודית. על בתי הספר הממלכתיים, המבקשים לעודד את לימודי היהדות, לבחור בקפידה את המורות והמורים למקצועות אלו. קבלת הפלורליזם היהודי צריכה להיות תנאי להוראת יהדות בבתי ספר. לא זהותו האישית של המורה קובעת, יכול אדם להיות דתי, חילוני או מסורתי, השאלה היא עד כמה הוא מכבד את האפשרויות האחרות? עד כמה הוא חושף את תלמידיו למגוון הדעות ולא רק לדעתו

3 ראו מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים 1991.

האישית? כך גם לגבי מרצים אורחים המוזמנים לבית הספר. יש להקפיד על הצגתן של דעות יהודיות שונות מכל הספקטרום, ואין להשאיר את הבמה רק למייצגי דעה אחת השוללת דעות אחרות.

2. לאומנות וגזענות

עידוד העיסוק בזהות היהודית ובמקורות תרבות ישראל ייחשב כהצלחה כאשר החניך יחוש גאווה על היותו חלק מהעם היהודי, ושמחה על הזיקה שלו לאוצרות התרבות והמורשת היהודית. אולם לעתים אנו חשים שהחינוך "מצליח" יותר מדי. התלמידים אשר קיבלו כלים ושפה עתיקה ועשירה מוצאים בה מקור רב עוצמה לחיזוקן של עמדות גזעניות נגד בני עמים ודתות אחרים, גזענות ושנאת זרים אינה נובעת ישירות מלימודי היהדות בבית הספר, אך היא עלולה להתחזק במיוחד בתקופות קשות של קונפליקט ומלחמה המלוות את הקיום היהודי-ישראלי. העיסוק בזהות היהודית מגביר את תחושת השייכות החיובית, הערכית, וזו משתלבת עם השנאה והפחד השלייליים. יש להודות, במסורת היהודית יש לא מעט עמדות שליליות ביחס למי שאינו יהודי, אך כנגדן ישנם מקורות אחרים המקדמים סובלנות ופולורליזם. תפקידו של המחנך להציג את ההשקפות השונות ובד בבד גם לנקוט עמדה ולהסבירה לתלמידיו. אנו מחנכים בתוך מסגרת המחשבה הרואה במדינת ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית. לפיכך חובה עלינו להציף ולהדגיש מתוך המסורת היהודית את המקורות והלכי המחשבה התומכים בגישה הדמוקרטית, בשוויון ערך האדם ובשוויון הזכויות ללא הבדל דת, גזע ומין. יהודים בכל הדורות בחרו מתוך המורשת העשירה את המקורות שנתנו בידיהם כלים להתמודדות עם מציאות החיים שלהם ועם הלכי המחשבה וערכי המוסר שבהם האמינו. יהודים ויהודיות החיים היום בעולם המודרני ומאמינים בערכים דמוקרטיים יבחרו מתוך המורשת את המקורות המשתלבים עם העמדה הדמוקרטית, בדיוק כפי שבעלי עמדות אחרות מוצאים ביהדות מקור השראה להשקפתם. הבחירה נעשית מתוך מודעות לכך שלהיות יהודי משמעו לבחור ולעצב את היהדות שלך.

3. התמודדות עם המסורתיות הישראלית

לצד קיום יהודי בדרך דתית, קיימת בישראל גם הדרך המסורתית.⁴ אחד המאפיינים של המסורתיות הוא הנאמנות והכבוד למסורת ההלכתית המקובלת. אמנם המסורת בוחר לשמור רק על חלקים מן ההלכה ואינו מחויב לכולה, אך את מה שהוא בוחר לקיים הוא מקפיד לבצע בדרך המקובלת, כפי שנהגו אבותיו לדורותיהם. כך לדוגמה, השבת של המסורתית תכלול תפילה בבית הכנסת וקידוש בבית, אך לעתים גם צפייה בטלוויזיה ונסיעה ברכב. התפילה בבית הכנסת תהיה בבית כנסת אורתודוקסי ולעתים אף חרדי, ואילו על פי רוב האופציה של התחדשות יהודית בתפילה

4 ראו מאיר בוזגלו, שפה לנאמנים – מחשבות על המסורת, ירושלים 2008; יעקב ידגר, המסורתים בישראל – מודרניות ללא חילון, ירושלים 2010.

עצמה תיראה לו מוזרה ואולי אף אסורה. המסורתי בוחר מתוך המצאי הקיים ואינו נוטל לעצמו את סמכות העיצוב והיצירה. חינוך להתחדשות יהודית צריך להעלות לדיון אופציות חדשות של קיום יהודי, ולא להסתפק אך ורק בבחירה מתוך האופציות הקיימות. לקיחת האחריות על עיצובה של היהדות מתוך המסורת הוא רכיב מרכזי בתנועת ההתחדשות. עלינו לראות את עצמנו כבני בית במסורת ולא כנתינים שלה. לבן בית יש את החובה לדאוג להמשכיות של העבר, ועם חובה זו באה הסמכות והאחריות לרלוונטיות וליצירת משמעות עכשווית, גם במחיר של עזיבת חלקים ממסורת העבר או עיצובם מחדש.

4. מחויבות ללא חובה

תפיסת ההתחדשות היהודית רואה במקורות היהדות מקור השראה רב עוצמה, היוצר מחויבות עמוקה לתיקון עולם ולבנייתה של חברת צדק ויושר. מחויבות מוסרית מודרנית אינה נובעת מציווי הטרונומי, חיצוני לאדם, אלא מהכרעה ובחירה אוטונומית של האדם עצמו. בשונה מן התפיסה הדתית, שעל פיה קיים אל המצווה על בריותיו, בתפיסת ההתחדשות אין חובה כזו. חוק המדינה, היוצר חובות בחברה מודרנית, אינו עוסק בצדדים אלו של הקיום, והם נשארים תלויים ברצונם האוטונומי וברצינותם של בני אדם ושל קהילות. נדמה שקל יותר לחנך לערכים, ללימוד תורה ולקיום מצוות כאשר המוטיבציה האישית של החניך היא רק רכיב אחד במערכת, ובסופו של דבר החניך (הדתי) חייב ללמוד ולקיים מצוות כי הוא מצווה על זאת מן השמים. האתגר החינוכי גדול יותר בעולם של חירות, אך כך גם גדולה ההזדמנות המונחת לפתחנו. אנו חיים בתקופה ובתרבות שבהן האדם הוא מקור הסמכות של עצמו, והחינוך מבוסס על דיאלוג ושכנוע. איננו יכולים ואיננו רוצים לכפות את הלימוד והחינוך, ולכן אנו צריכים לגייס עוצמה והשראה פנימיות. התוצר של חינוך מסוג זה, חינוך המבוסס על חירות, הוא חניך המסוגל לקחת על עצמו אחריות גדולה ומשמעותית יותר, מפני שהוא בחר בה והפך אותה לחלק מאישיותו. כך בתחום הערכי המוסרי וכך בכל הקשור לזהות אישית ולתרבות לאומית. זוהי אמנם דרך ארוכה וקשה, אך היא זו שתאפשר את קיומה של היהדות בעולם החופשי שאנו חיים בו.

5. הקושי בתרגום המקורות לעולם המעשה

'גדול תלמוד שמביא לידי מעשה' – מימרא זו של חז"ל מאפיינת את היהדות ההיסטורית שבה ההיבט המעשי, הקיומי, של שמירת אורחות החיים היהודיים היה הרכיב המרכזי של הזהות היהודית. תנועת ההתחדשות היהודית החלה את דרכה בהתמקדות בלימוד יהדות ובפתיחתו של ארון הספרים היהודי לפרשנות מחודשת. מתוך ראיית המקורות כמעוררי השראה, כוון הלימוד לעורר דיון ערכי בשאלות הקיום האנושי, ועם זאת נעדר ממנו בדרך כלל הביטוי המעשי, הממשי. כבר חיים נחמן ביאליק, במאמרו 'הלכה ואגדה', עמד על כך שהאגדה, כלומר העולם הרעיוני, הלימוד והמחשב, אינם מספיקים ליצירת תרבות, ויש צורך בהלכה, כלומר במעשים במציאות עצמה:

יהדות שכולה אגדה דומה לברזל שהכניסוהו לאור ולא הכניסוהו לצונן. שאיפה שבלב, רצון טוב, התעוררות הרוח, חיבה פנימית – כל הדברים הללו יפים ומועילים כשיש בסופם עשייה, עשייה קשה כברזל, חובה אכזרית.⁵

אך ביאליק לא דיבר על חזרה לעולם של קיום מצוות מתוך חובה דתית:

ובכן נתנה ראש ונשובה אל... ה"שולחן ערוך"? מי שיגלה בדברי פנים כאלה, סימן שלא הבין בהם כלום. [...] לא בהלכה פלונית, כמו שלא באגדה אלמונית, הכתוב מדבר. בעיקר הלכה אנו עסוקים כאן, הלכה בתור כלל גדול, בתור צורה מוחשית ומסוימת לחיים ממשיים, חיים שאינם פורחים באויר ותלויים ברפיון של הרגשות ומימרות נאות בלבד, אלא שיש להם גם גוף ודמות הגוף נאים (שם).

התרבות היהודית אינה יכולה להתקיים רק בעולם הרעיונות, קיומה בעולם המעשה, במציאות החיים, בחוויה האישית והחברתית, הוא זה המעניק לה את חיוניותה ואת משמעותה הקיומית. המעשה, ההלכה, צריכים למצוא את ביטויים באפיקים רבים. כך לדוגמה: הלימוד על אודות שאלות של צדק חברתי צריך להוביל לעשייה חברתית, הלימוד על אודות היחס בין האדם לטבע, בין האדם לסביבה יעצב פעילות מעשית, ממשית בתחום הסביבתי. מעגל השנה, החגים והמועדים, הם נושאים הנלמדים במערכת החינוך אך צריך ליצור עבורם "הלכה", נוהג קבוע ומחייב. תרבות זקוקה לריטואל, לנוממות וערכים, למערכת של סמלים, טקסים וחוויות, המעניקים משמעות למעגל החיים ולמעגל השנה, לקיום החברתי ולקיום האישי. יש חשיבות לקביעות ולנאמנות לדפוס הפעולה החוזר, מפני שאחרת לא תתקיים התרבות ולא תיווצר משמעות. התרבות פועלת את פעולתה ומעניקה משמעות רק כאשר יש לה בסיס קיומי איתן במציאות. את האמירה החזו"לית: "גדול תלמוד שמביא לידי מעשה" (בבלי, קידושין מ ע"ב), יש לקרוא אפוא בצורה דרכיונית. מחד גיסא, הלימוד מקבל משמעות כאשר הוא מעצב עולם של עשייה, של חוויה ושל מחויבות מעשית לחברה ולעולם. ומאידך גיסא, עולם המעשה מקבל את משמעותו כאשר הוא נובע מלימוד, מהתבוננות וממחשבה המעניקים לו עומק וזיקה למורשת המפוארת של עם ישראל.

אתגר המעבר מתלמוד למעשה הוא גדול. כאמור לעיל, יצירה של מחויבות בתחום שאינו נוגע לדרישות החוק היא משימה גדולה לכל תרבות. בחברה הישראלית שאינה מגדירה את עצמה כדתית יש גם חשש עמוק מכפייה דתית, מפוליטיזציה וממסחור של הדת. תופעות שליליות הקשורות לדת הממוסדת יוצרות אנטגוניזם בקרב קהלים רבים. יש אפוא צורך להבדיל בין המאבק באותן תופעות שליליות ובין הצורך והחשיבות של התחדשות יהודית הרואה במסורת אוצר מעורר השראה. יהודים ישראלים רבים מעדיפים דחייה מוחלטת של היהדות על פני הניסיון לעצב אותה מחדש עבור עצמם. ואולם, רבים אחרים, אף שאינם מגדירים את עצמם כדתיים, מבטאים אי-אמון וחוסר ביטחון ביחס לכל שינוי במסורת. הם מעדיפים שבית הכנסת שאליו הם אינם מרבים ללכת, הטקסים והמצוות שהם אינם מקפידים על קיומם, יישארו במתכונתם העתיקה, אף שהיא אינה

משמעותית עבורם. כך או כך, האחריות על חידוש פניה של היהדות בזמננו נופלת על כתפיה של קבוצה קטנה העומדת בפני אתגרים גדולים.

6. גיבושה של קהילה במדינה מודרנית

אתגר נוסף הוא הקושי ביצירתה המחודשת של הקהילה. מוסד הקהילה היהודי המסורתי הוא יצירה מפוארת. הקהילה היהודית יצרה עבור בניה ובנותיה מרחב של קיום וסולידריות גדוש בסמלים ובטקסים, בארגונים של עזרה הדדית ובמוסדות חינוך לכל הגילים. המדינה המודרנית, ובעבורנו מדינת ישראל, החליפה במידה רבה את הקהילה המקומית הקטנה. לצד ההישגים הגדולים של המבנה המדינתי בתחומים חברתיים רבים יש לשים לב לחסרונות. אורחות חיים וטקסי חיים, חגים ומועדים, מתקיימים במיטבם במבנה קהילתי אינטימי ומקומי. כיצד יוצרים קהילה בעיר גדולה או בכפר קטן? כיצד בית הספר יכול ליצור קהילה עבור תלמידיו ואולי אף עבור המרחב הקהילתי כולו? לשם כך דרוש שינוי תודעתי ותרבותי ובחינה מחדש של הדגמים הקהילתיים היהודיים, כפי שהתקיימו בעבר, כפי שטופחו בתנועה הקיבוצית בראשית דרכה וכפי שהם פועלים עד היום בקהילות יהודיות בחו"ל. אתגר הקהילתי נוגע בתחומים רבים. לבית הספר, כמוסד קהילתי חינוכי, יש מקום חשוב, ולכן הוא יכול להיות המנוע להתחדשות קהילתית.

7. התפילה והחיפוש אחר החוויה הרוחנית

האתגר הגדול של החיפוש הרוחני, המאפיין את החברה הפוסטמודרנית, צריך למצוא אפיקי ביטוי שאינם בהכרח צורות הביטוי המסורתיות. תנועת ההתחדשות היהודית החלה לעסוק גם בתפילה מתוך ההבנה שבני אדם וקהילות זקוקים לרוחניות, להתעלות ולקדושה. גם בתחום זה אנו מוצאים יצירתיות וחדשנות, תוך שילוב של חלקים משמעותיים של המסורת שלא איבדו את ליחם וכוחם. זוהי הכרה חשובה המאפשרת את המעבר לשלבים הבאים של ההתחדשות היהודית. רבים עדיין רואים בתפילה תופעה השייכת לעולם הדתי המסורתי, אך אפשר להניח שכפי שנפרץ המחסום בתחום לימוד התורה, כך הוא ייפרץ גם בתחום הרוחני, הרלגיוזי. התפילה מחזירה את היכולת שלנו לראות את הקסם שבעולם. במובן זה יש לתפילה משמעות וחשיבות לכל אדם ללא תלות בשאלות האמונה, ההשגחה וההתגלות האלוהית.⁶ בכל דור ובכל קהילה ועדה חוברו פיוטים ונוספו תפילות חדשות, גם על דורנו מוטלת האחריות לעצב את תפילתו שלו. אוצר השירה העברית הוא מקור נפלא לפיוטי תפילה מודרניים,⁷ השימוש בשפת השירה העברית המודרנית המדברת אלינו

6 משום כך התפילה אינה רק נחלתו של האדם המאמין, היא בעלת משמעות לכל אדם. ראו בהקשר זה: אבי שגיא, פצועי תפילה - תפילה לאחר 'מות האל', הוצאת אוניברסיטת בראילן תשע"א. ראו גם מאמרי "אלוהים בשפת אדם", מוסף 'שבת' של מקור ראשון, פרשת ויצא תשע"ד (8.11.2013): musaf-shabbat.com

7 ראו גלעד מאירי ונועה שקרגי (עורכים), קרבת מקום: שירי תפילה, הוצאת ידיעות ספרים, 2011. ראו לדוגמה את סידורי התפילה של 'בית תפילה ישראלי': btfila.org/israeli-jewish/siddurim. ראו גם את האתר של פרויקט הסידור הפתוח: opensiddur.org

ועלינו יכול לתרום רבות להעמקה רגשית בתפילה, ולהפיכתה לחוויה משותפת לכלל הקהילה ללא תלות בהשקפה הדתית. בכך יבוא לידי ביטוי גם הפן הרגשי והרוחני של הקיום היהודי. בתחום זה נדרשת עוד עבודה רבה (ותפילה בצדה) בבתי הספר ובקהילות. תרבות שלמה, יהדות שלמה, כוללת בתוכה את כל רכיבי החיים, את הצדדים המעשיים, החברתיים והמוסריים, אך גם את צורכי הנפש והרוח.

*

לסיכום, ההתחדשות היהודית בישראל נושאת עמה אתגרים רבים ותקווה גדולה. היא אינה יכולה להישען בניחותא על העבר ואינה רוצה להתנער ממנו. עלינו לצעוד בזהירות ובענווה מתוך מחויבות ואהבה למסורת עתיקה וליכולת שלה להתחדש. הקמתה של מדינת ישראל יצרה את המקום שבו יכולה התרבות היהודית להתקיים ולהתפתח כתרבות לאומית במרחב הציבורי והקהילתי. מדינת ישראל יצרה גם את האתגר הגדול של קיום דמוקרטי ופלורליסטי שבו יהודים ולא יהודים חיים כאזרחים שווי זכויות. ההזדמנות והאתגר ברמה הלאומית הם גם החזון והתקווה של מערכת החינוך ושל האנשים והנשים המובילים אותה.